

Олег БУБЕНОК

КОЛИ І ХТО ЗАСНУВАВ МІСТО ЧЕРКАСИ?

У сучасній вітчизняній медієвістиці є ще чимало проблем, що потребують подальшого дослідження. Поміж ними варто виділити питання, пов'язані з виникненням міста **Черкаси**, розташованого на правому березі Дніпра на південь від Києва. Його походження ще й досі не з'ясоване, не дивлячись на те, що історіографія самого сюжету має понад двісті років. Причина цього в ідеологічній заангажованості тих дослідників, які вдавалися до зазначеної проблеми. На жаль, ця тенденція зберігається надалі.

Перший напрям у відповідних студіях можна вважати панславистським і він набув поширення насамперед серед деяких сучасних українських дослідників. За їхньою логікою, топонім **Черкаси** має місцеве слов'янське походження, бо “черкасами” за часів пізнього Середньовіччя сусіди називали українців у Центральній та Східній Україні. До того ж, всупереч даним писемних джерел, окремі автори стверджують, що адигів Північного Кавказу називали “черкесами”, а українських козаків – “черкасами”. Це, на їхню думку, не одне і те ж. На жаль, вони навіть не намагалися переглянути хоча б опубліковані джерела, бо в російських актових документах від XIV ст. по XVIII ст. адизьке населення Північного Кавказу також називалося “черкаси”¹. Окрім того, ці скептики взагалі не в змозі подати будь-яку етимологію назви **Черкаси** і не можуть пояснити, чому топонім і етнонім співпадають. З іншого боку, якщо зазначена група дослідників визнає неслов'янське походження етноніма та топоніма **Черкаси**, це ніби змусить їх погодитися з тим, що біля витоків українського козацтва були вихідці з Північного Кавказу, а не зі слов'янського середовища. Можна лише уявити, наскільки важким ударом для них може стати визнання цього факту, бо такі скептики здатні заперечувати не лише присутність у Середньовіччі на території України кавказців, а й аланів та навіть тюрків. Складається враження, що ситуація з назвою **Черкаси** починає нагадувати запеклу боротьбу норманістів та антинорманістів навколо походження терміна **Русь**.

Є навіть дослідники, які вважають етнотопонім **Черкаси** наслідком перебування у Центральній Україні аланів, відкликаючись при цьому до алано-осетинської етимології етноніма **черкеси**, що її запропонував, наприклад, Макс Фасмер. Він пов'язував походження етнонімів **касог** і **черкес** зі скороченими формами осетинського **caerkasaeg** (від **caeraes** “орел” із **charkas**)².

¹ Кабардино-русские отношения в XVI–XVII в. – Москва, 1957. – Т. 1.

² Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – Москва, 1986. – Т. 2. –

У даному разі складається враження про стосунок цих етнічних назв до темної тварини, що можна спостерігати в багатьох народів. Проте писемні джерела відзначають зовсім протилежну ситуацію: спочатку вживали термін *касог* і лише в середині XIII ст. адигів почали позначати терміном *черкас*. До цього варто додати, що термін *черкес* на Північному Кавказі предки осетинів не використовували ні як самоназву, ні як позначення сусідів. Осетини ще й досі називають сусідів-кабардинців *каесаг*, *каесгон*³, а не *черкес* або *черкас*.

Щодо походження назви *черкаси* існують дуже курйозні гіпотези. Так, ще в 60-х роках минулого століття в "Українській радянській енциклопедії" стверджувалося: "Виникнення поселення, як і самої назви "Черкаси", в певній мірі пов'язане із клобуками чорними, яких в одному списку "Повісті временних літ" названо "чернъасы"⁴. Дивно, що тут притягають асів, у яких традиційно бачать аланів. З цього приводу Олександр Стрижак зазначив: "Безпідставність такої етимології неважко довести: ні давньоруська, ні її спадкоємці – українська, російська чи білоруська мови – не знають переходу приголосної Н у К... Якби таке слово ("чернъасы" чи "чернъасы") існувало коли-небудь, то утворена від нього назва міста мала б форму "Чернаси" або "Черняси", чого не засвідчено у жодному із документів... "чернъасы" – це плід фантазії авторів відповідної статті "УРЕ"⁵.

Однак у свій час гіпотеза про походження назви міста Черкаси від "чорних клобуків", тобто торків і берендеїв, набула популярності. Її творцем можна вважати відомого російського історика XVIII–XIX ст. Миколу Карамзіна, який пов'язував появу назви "Черкаси" у Наддніпрянщині з "Торками і Берендеями" домонгольського періоду. Свою гіпотезу М. Карамзін обґрунтував так: "И так Козаки были не в одной Украине, где имя их сделалось известно по Истории около 1517 года; но вероятно, что оно в России древнее Батыева нашествия, и принадлежало Торкам и Берендеям, которые обитали на берегах Днепра, ниже Киева. Там находим и первое жилище Малороссийских Козаков. Торки и Берендеи назывались Черкасами: Козаки также. Вспомним Касогов, обитавших, по нашим летописям, между Каспийским и Черным морем; вспомним и страну Казахию, полагаемую Императором Константином Багрянородным в сих же местах; прибавим, что Оссетинцы и ныне именуют Черкесов Казахами: столько обстоятельств вместе заставляют думать, что Торки и Берендеи, называясь Черкасами, назывались и Козаками..."⁶. Проте відоме джерело цієї гіпотези – Воскресенський літопис, складений наприкінці XVI ст. Під 1152(6660) р. у ньому зазначено: "И поиде король с Угры и со Мстиславом Изяславичем, посла же король ко Изяславу, река; "отче! Кланяю ти ся; прислал еси ко

С. 206–207; *Его же*. Этимологический словарь русского языка. – Москва, 1987. – Т. 4. – С. 344.

³ *Абаев В. И.* Историко-этимологический словарь осетинского языка. – Ленинград, 1958. – Т. 1. – С. 588–589; *Волкова Н. Г.* Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа. – Москва, 1973. – С. 20–21.

⁴ Українська радянська енциклопедія. – Київ, 1964. – Т. 16. – С. 118.

⁵ *Стрижак О. С.* Назва веде до глибин // Молодь України. – 27 серпня 1967.

⁶ *Карамзин Н. М.* История государства Российского. – Санкт-Петербург, 1892. – Т. 5. – С. 243.

мне про обиду Галицького князя, и яз ти zde уже пошел, а ты поиди часа того, и не положим того на себе, но нас как с ним Бог исправит". Изяслав же то слышав, скопя свою дружину поиде, пойма с собою Вячеславль полк весь, и все Черные Клобуки, еже зовутся Черкасы..."⁷.

З цього приводу варто зазначити, що в деяких тюркомовних народів набули поширення родоплеменні назви аналогічного типу: рід *черкеш* алабугатських татар (ногайців) у низинах Волги, рід *черкес-черкеш-серкеш* покоління *бауле* племені *алчин* Молодшого жуза казахів⁸. Окрім того, варто згадати про рід *серкеш* узбеків-локайців⁹. Проте в домонгольській час етноніми на кшталт *черкес-черкас* жодного разу не згадані в писемних джерелах. Але до цього варто додати, що дані археології та топонімії свідчать: після монгольської інвазії у середині XIII ст. чорні клобуки залишили Правобережжя Середньої Наддніпрянщини, а їхнє місце посіли половці, які повернулися у другій половині XIII ст. з Угорщини¹⁰.

Що стосується ранньої дати Воскресенського літопису – XII ст., то О. Стрижак прокоментував це так: "Проте *черкаси* як інша назва "чорних клобуків" у жодному з давніших або пізніших списків літопису не згадується. Дуже ймовірно, що це "творчість" одного з переписувачів (Воскресенський літопис складено наприкінці XVI ст., коли вже теж міркували про походження Черкас)"¹¹. До того ж, торчесько-береднейська гіпотеза так і не пояснює, чому за часів пізнього Середньовіччя італійські та російські автори фіксують черкасів також на Північному Кавказі, де, як відомо, торків і берендеїв не було.

Прихильники ж останнього напряму, навпаки, вірять у зв'язок українського топоніма *Черкаси* з назвою адигів Північного Кавказу. Ідея про те, що сюди могли переселити адигів з Північного Кавказу правителі Золотої Орди наприкінці XIII ст., була дуже популярною серед істориків Російської імперії у XVIII–XIX ст. (Васілій Татищев, Афанасій Шафонський, Іван Болтін, Дмитро Бантиш-Каменський, Александр Рігельман). Необхідно відзначити, що ця гіпотеза є більше історіографічним курйозом XVIII ст. і не підкріплена ніякими відсиленнями до історичних джерел. Але вона була настільки популярною серед істориків XVIII–XIX ст., що навіть стала підставою для написання кілька десятиліть тому спеціальної історіографічної статті Володимира Горленка¹².

⁷ Воскресенская летопись // Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ). – Санкт-Петербург, 1856. – Т. 7. – С. 56.

⁸ Востров В. В., Муканов М. С. Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX – начало XX вв.). – Алма-ата, 1968; Бушаков В. А. Етнонім черкас (до семантичної типології етнонімів) // Тези доповідей міжнародної наукової конференції "IX сходознавчі читання А. Кримського", м. Київ, 1–2 червня 2005 року. – Київ, 2005. – С. 83.

⁹ Кармышева Е. К. Узбеки-локайцы южного Таджикистана. – Душанбе, 1954. – С. 99–100.

¹⁰ Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Вос-

точной Европы под властью золотоордынских ханов. – Москва, 1966. – С. 153; Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – Киев, 1999. – С. 107; Отрощенко В. В., Вовк Т. А. Золотоординський період в історії половців // Етноси України. Тюркський світ. – Київ, 2000. – С. 81–89; Отрощенко В. В. Угорська тема в біографії шляхетного кипчака з Чингульської Могили // Східний світ. – 2012. – № 1. – С. 103–107.

¹¹ Стрижак О. С. Звідки назва міста // Українська мова та література в школі. – 1968. – № 2. – С. 82.

¹² Горленко В. Ф. Об этнониме черкасы в отечественной науке конца XVIII –

Із сучасних українських дослідників, окрім нього, на можливість такої міграції вказував також О. Стрижак¹³ та деякі інші вчені. Дана гіпотеза, за зрозумілих причин, знайшла чимало прихильників на Північному Кавказі. Так, кабардинські лінгвіст Джамалдін Коков й історик Нуралі Шафієв навіть не сумніваються у тому, що місто Черкаси на Дніпрі заснували адиги-черкеси, які переселилися сюди з Кавказу¹⁴. Окрім того, на сучасному етапі завдяки Інтернету аматори-історики адизького походження почали поширювати ідеї про нібито дуже істотний внесок черкасів-адигів у розвиток предків українців за часів розвинутого та пізнього Середньовіччя. Вони знаходять “адизькі” слова у лексиці української мови, хоча в багатьох випадках уже давно доведено слов'янське походження такої лексики. Окрім того, ці автори вважають, що багато політичних діячів України мали адизьке (кавказьке) походження, наприклад, гетьман Іван Мазепа. Коротше кажучи, за їхньою логікою, де траплялася назва **Черкаси**, це є частина “Великої Адигеї”. Звісно, такий підхід викликає справедливе обурення українських істориків, але не дає змоги без упередження підійти до з'ясування дійсно цікавої наукової проблеми.

Що стосується останньої гіпотези, то вона оформилася серед російських істориків у XVIII – на початку XIX ст., тобто тоді, коли минуло більш ста років від офіційного приєднання Малоросії та Кабарди до Московської держави. Виходить, що автори цієї гіпотези прагнули обґрунтувати права Росії як на Україну, так і Черкесію, бо, за з їхніми твердженнями, українці і черкеси мали спільне походження. Про те, що це гіпотеза з суто ідеологічних підґрунтям, може свідчити зовсім протилежна легенда. Так, у XVIII ст., коли між Російською й Османською імперією точилися суперечки щодо подальшої долі Кабарди, в московських архівах дуже швидко знайшли датований 1732 р. документ, у якому збереглася записана нібито від черкесів легенда, що “кабардинці были родом из Малой России и принадлежат России”¹⁵.

Але повернемося до офіційної російської легенди про заснування міста Черкаси у Наддніпрянщині. Відповідно до неї, татарський баскак у Курському князівстві переселив черкесів (черкасів) з Пятигір'я на Кавказі до своїх володінь. Проте ці переселенці робили багато шкоди курському князеві Олегу, тому той, за згодою хана, вигнав їх з Курського князівства. Ці черкаси переселилися до Наддніпрянщини і заснували біля Канева свою фортецю Черкаси¹⁶. При цьому заснування Черкас на Дніпрі російські історики відносили до різного періоду: одні пов'язували його з подіями кінця XIII ст. (1282) – Іван Болтін¹⁷, Михайло Антоновський¹⁸, автори “Словника

первой половины XIX вв. // Советская этнография. – 1982. – № 3. – С. 96–107.

¹³ Стрижак О. С. Звідки назва... – С. 83.

¹⁴ Коков Дж. Н. Кабардинские географические названия. Краткий словарь. – Нальчик, 1966. – С. 156–157; Шафиев Н. А. История и культура кабардинцев в период позднего средневековья (XIV–XVI вв.). – Нальчик, 1968. – С. 32–33.

¹⁵ Кудашев В. Н. Исторические сведен-

ия о кабардинском народе. – Нальчик, 1991. – С. 55.

¹⁶ Горленко В. Ф. Об этнониме черкасы... – С. 96–107.

¹⁷ Болтин И. Примечание на историю древнюю и нынешнюю России г. Лекрека. – Санкт-Петербург, 1788. – Т. 1. – С. 344–345.

¹⁸ Георги И. Г. Описание всех, обитающих в Российском государстве народов. – Санкт-Петербург, 1799. – Ч. 4. – С. 238.

географічного Російської держави"¹⁹, Дмитро Бантиш-Каменський²⁰. Інші ж відносили заснування м. Черкаси до XIV ст. (В. Татіщев²¹, А. Шафонський²², А. Рігельман²³ та ін.).

При цьому прибічники ранішої дати виходили від даних Воскресенського літопису, в якому дійсно йшлося про напади розбійників в Курському князівстві під 1282 (6791) р., але не було жодної згадки про черкасів²⁴. Як виявилось, ми маємо справу з переказом тексту І. Болтіна. У той же час бачимо, що А. Шафонський, А. Рігельман, дотримуючись дати XIV ст., керувалися повідомленням В. Татіщева. Отже, до російської історіографії сюжет про заснування м. Черкаси на Дніпрі вихідцями з П'ятигір'я впровадили В. Татіщев та І. Болтін. Однак хто був першим і чому такі розбіжності у датуванні?

Якщо придивитися до повідомлення І. Болтіна, то можна побачити, що його досить докладна розповідь є комбінацією повідомлень В. Татіщева і Воскресенського літопису. Тоді незрозуміло, звідкіля В. Татіщев запозичив цей переказ. Складається враження, що він або використовував текст невідомого нам літопису, або, орієнтуючись на інформацію Воскресенського літопису, багато чого додав від себе. Звернемо увагу на відсутність документів XVI–XVII ст. з бодай натяком на заснування м. Черкас зусиллями біженців з Курського князівства. Однак це можна пояснити тим, що В. Татіщев або його інформатор були добре знайомі з топонімією. У XIX в. Микола Маркевич відзначив на Курщині існування назв сіл з етнонімом *черкаси*: *Черкаське, Черкаські Тишки, Черкаська Лозова, Поріччя Черкаське*²⁵. Окрім того, сучасний північнокавказький дослідник Дж. Коков на території Курської обл. відзначив й інші аналогічні назви: хут. Зеландсько-Черкаська, хут. Черкаси, с. Черкаська Конопелька, тощо²⁶. Безумовно, він має рацію, коли визнає: ці назви "справедливо вважаються українськими і занесені сюди вихідцями з України (у XVI–XVII ст.)". Питання в тому, чи знав про це В. Татіщев або його інформатор?

Проте найбільший інтерес викликає "литовський" варіант цієї легенди, записаний у середині XVI ст. Йдеться про люстрацію Канівського замку 1552 р., де сказано: "*Початокъ Черкасовъ и Канева. Отъ початку Черкасовъ и Канева уходы по всимъ тымъ рекамъ вольны были Каневъцомъ, бо яко князь великій Литовскій Гедиминъ, завоевавши надъ моремъ Кафу и весь Перекопъ и Черкасы Пятигорское, и приведъши Черкасовъ часть з княгинею ихъ, посадилъ ихъ на Снепородъ, а иншихъ на Днепре, где теперь Черкасы сидятъ, а Снепородцевъ посадилъ на Днепрежъ у Каневе и сидячи Снепородце на Днепре у Каневе, предся отъчизны свои по речкамъ инымъ Севирскимъ*

¹⁹ Словарь географический Российского государства. – Москва, 1805. – Ч. 4. – С. 106.

²⁰ Бантиш-Каменский Д. История Малой России. – Москва, 1821. – Т. 1. – С. 109, прим.

²¹ Татищев В. Н. История Российская. – Москва; Ленинград, 1969. – Т. 1. – С. 320, 324–325, прим. 11.

²² Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описа-

ние... – Киев, 1851. – С. 53.

²³ Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе. – Москва, 1847. – Ч. 1. – С. 5–10.

²⁴ Воскресенская летопись. – С. 176–177.

²⁵ Маркевич Н. О козаках // Чтения Московского общества истории и древностей российских. – Москва, 1859. – С. 35.

²⁶ Коков Дж. Н. Кабардинские географические названия. – С. 156.

уходити не престали"²⁷. На протилежному від м. Черкас лівому березі Дніпра на берегах р. Сліпород, правій притоці Сули, дотепер існує с. П'ятигорці.

У даному разі привертає увагу не стільки дата описаної події, бо Гедимін був литовським князем з 1316 по 1341 р. (тобто територія Черкас ще тоді не входила до складу Литовського князівства), а те, що Гедимін не ходив походом у той час на Крим. Тому, враховуючи це, сто років тому Лев Падалка висловив припущення, що народ "черкаси" та місто Черкаси з'явилися у Середній Наддніпрянщині після Кримського походу великого литовського князя Вітовта²⁸. Очевидно, дослідник мав на увазі похід 1426 р., внаслідок якого литовський князь не лише захопив Крим, а й дійшов до м. Сарая на Волзі, тобто він проходив повз рівнину Північного Кавказу, де неподалік проживали "черкасы пятигорские". З огляду на це, може йтися лише про одне з можливих переселень адигів, а не заснування міста Черкаси. Тому потрібно з'ясувати, коли і хто почав згадувати це місто.

Перші достовірні нотатки про місто Черкаси з'явилися тільки на межі XV–XVI ст. Так, у написаному в першій половині XVI ст. Супрасльському літопису під 1395 р. зазначено: "Тои же весны князь велики Витовт поиде взя град Житомир и Вручии, и приѣха к нему князь Волидемѣр. Того жь лѣта на осен князь великии Витовт выведе его ис Киева и дасть ему Копыл, а на Киеве посади князя Скиригаила. Самъ же князь великии Витовт поиде на Подольскую землю, а князю Скиригаилу повели ити ис Киева ко Черѣкасомъ и ко Звенигороду. Князь же Скиригаило божиею помощию, великого князя Витовта повелениемъ взя Черкасы и Звенигород и возвратися паки ко Киеву"²⁹. Згадано м. Черкаси і в ярлику кримського хана Менгли-Гірея литовському князю Сигізмунду, датованому 1506–1507 рр.³⁰ Наступний документ – цитована люстрація Канівського замку 1552 р. зі свідченням про заснування міста Черкаси за князя Гедиміна з переселенням сюди черкасів п'ятигорських³¹. Наступним є зазначене повідомлення Воскресенського літопису, складеного наприкінці XVI ст., де під 1152 (6660) р. фігурують "Черные Клобуки, еже зовутся Черкасы..."³².

У Густинському літопису, написаному вже на початку XVII ст., під 1305 р. подано: "Паки Гедиминъ, князь Литовскій, Овруче и Житомиръ взяли подъ княземъ Киевскимъ Станиславомъ. Въ то же время и самого князя Станислава Киевского, и Лва Луцкого, и Романа Брянского и прочіяхъ порази, и Киевъ подъ нимъ взяли и потом Каневъ, Черкасы, Путывль, Брянско и Вольнь..."³³. Тому О. Стрижак не сумнівався, що Черкаси засновано до 1305 р., тобто у XIII ст.³⁴, не дивлячись на те, що Гедимін був литовським

²⁷ Архив Юго-Западной России. – Киев, 1886. – Ч. 7, т. 1. – С. 103.

²⁸ Падалка Л. В. Историческая обстановка формирования бытового уклада народной жизни на Полтавщине. – Полтава, 1910. – С. 42.

²⁹ Супрасльская летопись // ПСРЛ. – Москва, 1980. – Т. 25. – С. 65.

³⁰ Акты, относящиеся к истории За-

падной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – Санкт-Петербург, 1848. – Т. 2: 1505–1544. – С. 4.

³¹ Архив... – С. 103.

³² Воскресенская летопись. – С. 56.

³³ Густинская летопись // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1843. – Т. 2. – С. 348.

³⁴ Стрижак О. С. Звідки назва міста... – С. 83.

князем з 1316 по 1341 рр. Надалі назва **Черкаси** вже не сходила зі сторінок історичних документів, оскільки місто стало одним з адміністративних центрів Литовсько-Польської держави і назва **черкаси** поширилась на українських козаків, які там проживали. Тому варто з'ясувати, коли і де з'явився цей етнонім, що став топонімом, а потім знову етнічною назвою.

Багато дослідників вважають, що вперше черкесів згадано в "Таємній історії монголів", написаній після 1240 р. Там при описі подій між 1219 і 1225 рр. серед народів, які зазнали нападу монголів, згаданий народ **Серкесут**, а при описі подій 1228 р. – **Сергесут**³⁵. Сучасні дослідники одноставні, що це і є одна з перших згадок про черкесів. Проте на підставі самого тексту практично неможливо з'ясувати, яка форма етноніма є первісною – **черкас** чи **черкес**? Необхідно зважити, що "Таємна історія монголів" була записана старомонгольською мовою за допомогою китайської графіки.

Найраніші згадки етноніма в європейських джерелах дають саме версію **черкаси**. Так, у творі Джованні дель Плано Карпіні "Історія Монгалів", написаному в 40-х роках XIII ст., перелічені завойовані монголами народи, де згаданий народ **Чіркаси**. В іншому уривку автор зазначив, що на південь від країни "Команії" поруч з аланами та хозарами проживали **Чіркасси**³⁶. Навіть ще в XV ст. італійські автори Йосафат Барбаро та Георгій Інтеріано використовували форму **Черкас**³⁷. Проте вже від XVI–XVII ст. західні європейці почали використовувати термін **черкес**³⁸. Необхідно зазначити, що в руських літописах етнонім **черкас** фігурує від початку XIV ст. до XVIII ст.

Можливо, однією з перших російських згадок про черкасів є інформація Патріаршого або Ніконовського літопису під 1319 р. про ситуацію на Центральному Кавказі: "За рекою Теркою, под великими горами Яскими и Черкасскими, у града Титякова, на реке Сивинце, близ врат железных, у болвана медного златья главы, у Темирева богатыревой могилы"³⁹. Під 1380 р. при описі складу найманців Мамає під час Куликовської битви серед інших народів згадані Черкаси: "понаймовал Бесермены, и Армены, Фрязы, Черкасы, Ясы, Буртасы..."⁴⁰. Тут не може викликати заперечень те, що йдеться про жителів Північного Кавказу, тобто адигів.

Проте російські літописці, описуючи події середини XV ст., вже почали використовувати термін **черкаси** не тільки до жителів Північного Кавказу. Так, у Холмогорському літописі при описі подій 1446 р. зазначено: "А

³⁵ Козин С. А. Сокровенное сказание (Юань чао би ши). – Москва; Ленинград, 1941. – С. 188–189, 191.

³⁶ Джованни дель Плано Карпини. История Монгалов // Джованни дель Плано Карпини. История Монгалов. Гильом де Рубрук. Путешествие в Восточные страны / Пер. А. И. Малеина. – Москва; Ленинград, 1957. – С. 57, 72.

³⁷ Барбаро И. Путешествие в Тану // Барбаро и Контарини о России. – Ленинград, 1971. – С. 108; Волкова Н. Г. Этнонимы и племенные названия Северного

Кавказа. – Москва, 1973. – С. 24.

³⁸ Волкова Н. Г. Этнонимы и племенные названия... – С. 24.

³⁹ Патраршая Десятая или Никонова летопись // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1885. – Т. 10. – С. 184.

⁴⁰ Воскресенская летопись – С. 34; Никаноровская летопись // ПСРЛ. – Москва; Ленинград, 1962. – Т. 27. – С. 71; Сокращенный летописный свод 1493 г. // ПСРЛ. – Т. 27. – С. 252; Сокращенный летописный свод 1495 г. // ПСРЛ. – Т. 27. – С. 331.

мы пришли из Черкас”, а під 1546 р.: “Тое ж весны присланые татарове от черкас бити челом к великому князю, чтобы пожаловал князь великий, велел им город поставить от Путимля...”⁴¹. Аналіз текстів пізніх російських літописів дає підстави вважати, що від середини XV ст. “черкасами” почали називати не тільки жителів Північного Кавказу, а й частину жителів Центральної України. Проте пояснення цього – вже окрема наукова проблема.

Що стосується мусульманських джерел, то найраніші згадки етнонімів *дж.рк.с* або *ч.рк.с* збереглися у фарсомовних авторів, які жили наприкінці XIII–XIV ст. Так, у відомого перського історика Рашид ад-Діна в “Джами’ ат-Таваріх” (Зібрання літописів) присутній лише варіант етноніма *дж.рк.с*. Черкеси згадані при описі походів монголів на Північний Кавказ та до Східної Європи⁴². Етнонім *дж.рк.с* трапляється також в інших фарсомовних авторів: анонімного продовжувача Рашид ад-Діна (XV ст.) у фрагменті, де йдеться про події часів правління хана Узбека⁴³; “Книзі перемог” Шамі (XV ст.) при описі подій кінця XIV ст.⁴⁴; “Книзі перемог” Езді (XV ст.), у фрагментах якої описані походи Джучи та Тимура проти народів Східної Європи й Кавказу⁴⁵; в анонімному творі “Родовід тюрків” (XV ст.) при описі володінь, що мали належати хану Джучі⁴⁶. Проте у фарсомовного автора XIV ст. Казвіні “Таріх-і гузіде” при описі подій часів правління хана Узбека виступає інший варіант етноніма – *ч.рк.с*⁴⁷. Отже, персам черкеси стали відомі як народ лише від кінця XIII – початку XIV ст. Для їх позначення використовували переважно варіант етноніма *дж.рк.с*. Усе це може свідчити про запозичення етноніма жителями Персії та Середньої Азії від населення Золотої Орди. До цього варто зазначити, що в перській графіці присутнє позначення для приголосного *ч*, але, не дивлячись на це, перси в більшості випадків вживали форму *дж.рк.с*, а не *ч.рк.с*. Необхідно зважити на те, що з числа мусульманських країн хулагуїдський Іран був найближчим сусідом Золотої Орди і форму етноніма *дж.рк.с* перси мали запозичити не від арабів, у середовищі яких він поширився пізніше.

Так, термін *ал-дж.рк.с* лише з’являється у XIV ст. в арабомовних авторів: ал-Омарі, який серед підданих хана Золотої Орди згадує черкесів⁴⁸; Ібн Батути, який, описуючи населення столиці Золотої Орди – Сарая, вказав черкесів⁴⁹; ал-Айні, який згадує народ *ал-дж.рк.с* серед підкорених у першій половині XIII ст. народів⁵⁰. Проте в ал-Омарі виступає й інший варіант цього ж етноніма *ал-джарк.с*, вжитий у тому фрагменті його твору, де

⁴¹ Холмогорская летопись // ПСРЛ. – Ленинград, 1977. – Т. 33. – С. 136.

⁴² Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Москва; Ленинград, 1941. – Т. 2. – С. 33, 36, 37, 48, 64; Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – Москва; Ленинград, 1960. – Т. 2. – С. 129; Его же. Джами’ ат-Таварих. Критический текст. – Москва, 1980. – Т. 2, ч. 1. – С. 136.

⁴³ Тизенгаузен В. Г. Сборник материала-

лов... – С. 143.

⁴⁴ Там же. – С. 122, 246.

⁴⁵ Там же. – С. 145, 156, 180, 181, 185, 248.

⁴⁶ Там же. – С. 204–205.

⁴⁷ Там же. – С. 92, 220.

⁴⁸ Его же. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Санкт-Петербург, 1884. – Т. 1. – С. 210, 231, 213, 234, 225, 247.

⁴⁹ Там же. – С. 306.

⁵⁰ Там же. – С. 478, 503.

йдеться про народи Золотої Орди⁵¹. Крім того, арабомовний автор кінця XIV – початку XV ст. ал-Калкашанді згадав й антропонім *Хаджидж.рк.с*, що має у собі етнонім *дж.рк.с*⁵². Появу етноніма *ал-дж.рк.с* у творах арабомовних авторів XIV ст. можна пояснити тим, що саме в той період мандрівники з арабських країн почали відвідувати Золоту Орду, як Ібн Батута, а також тим, що були встановлені міцні зв'язки між правлячими династіями Золотої Орди і мамлюків Єгипту, серед яких навіть була черкеська династія. З огляду на це, можна вважати, що араби, як і перси, могли запозичити етнічний термін *ал-дж.рк.с* від золотоординців. Необхідно також враховувати, що це могло стати наслідком особливостей арабської графіки та арабської мови, де замість відсутнього приголосного *ч* вживався *дж*.

Що стосується османо-турецьких текстів, то особливість пристосованої до турецької мови арабо-перської графіки дала варіант *чркс*, який турки-османи вимовляли як *черкес*⁵³. Отже, враховуючи факт появи турків-османів у Криму та на Північному Кавказі у другій половині XV ст. і поширення етноніма *черкес* у середовищі західноєвропейських авторів XVI ст., можна висловити припущення, що західноєвропейські мандрівники могли запозичити цей варіант етнічної назви саме від турків-османів і сприяли його поширенню у Європі.

У зв'язку з цим можна підтримати наступне припущення Наталії Волкової: "...з 40–50-х років XIII ст. джерела досить часто фіксують етнічні назви Північного Кавказу немов би крізь призму тюркських мов, носії яких були найближчими сусідами північнокавказців. Уявляється найбільш вірогідним, що етнонім *черкес*, що виник у середовищі тюркомовного населення для позначення адигів, був запозичений особами, які відвідали Північний Кавказ, а від них увійшов до європейської та східної літератури"⁵⁴.

Отже, первісною формою етнічної назви був варіант *черкас*, а похідним від нього – *черкес*. Виходить, що появу топоніма з назвою *Черкаси* у Середній Наддніпрянщині можна відносити не лише до литовських часів, а й до золотоординського періоду. До того ж, відетнонімічні назви населених пунктів у множині досить поширені у Північному Причорномор'ї як на слов'янських, так і не слов'янських територіях. Достатньо згадати назву міста *Яси* в Румунії, поселення *Печеніги* на Харківщині, *Литвяки* на Полтавщині, *Торки* на Львівщині тощо.

Для вирішення питання про присутність у Середній Наддніпрянщині вихідців з Кавказу важливий аналіз топонімії поблизу Черкас або в самому місті. Свого часу Павло Гудзенко, вважаючи, що Черкаси виникли ще в XI ст., не заперечував кавказького походження перших мешканців. Як доказ він навів наступний аргумент: "Околиця, на якій оселилися бродники кавказького походження, зберегла свою історичну назву "Казбет", що є тожньою назві "Казбек"..."⁵⁵. Проте цей топонім в м. Черкасах може мати

⁵¹ Там же. – С. 225, 247.

⁵² Там же. – С. 397, 406.

⁵³ Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. – Санкт-Петербург, 1905. – Т. 3,

ч. 2. – Стб. 1969.

⁵⁴ Волкова Н. Г. Этнонимы и племенные названия... – С. 25.

⁵⁵ Гудзенко П. А. Черкаська область. – Київ, 1959. – С. 89.

пізнє походження, тому що, за даними Дж. Кокова, на Північному Кавказі назва гори Казбек є похідною “від імені князя Казібег, який володів поселенням біля підніжжя гори на початку ХІХ ст.”. Далі дослідник додає, що “у кабардинців відома більш давня назва цієї гори – Бралич”⁵⁶. Тому варто звернутися до раніших джерел.

Донедавна дослідники не піддали аналізу топоніми в люстраціях Канівського і Черкаського замків 1552 р. Однак там є назви, що зазнали слов'янської адаптації, які неможливо пояснити з огляду індоєвропейських чи алтайських мов. Але зробити це за допомогою кавказьких (адизьких) мов, на нашу думку, цілком можливо. У даному разі оправдане залучення даних про аналогічні назви Північного Кавказу в місцях адизького розселення.

Так, у люстрації Канівського замку згадане “Селище замьково *Tenceev* на Рси, 5 миль от замьку”⁵⁷. Відкинувши закінчення, одержуємо початкові форми **Tencei* чи **Tence*. Остання з них добре співвідноситься із сучасним топонімом Західного Кавказу *Tyance*, яке Дж. Коков тлумачить з адизьких мов, як “дві ріки, дворіччя”⁵⁸. У нашій ситуації появу топоніма *Tenceev* можна пояснити тим, що поселення знаходилося між двома ріками – Рось і Дніпро.

Там же було “село *Тулибле* у версти оть замьку”⁵⁹. Наприкінці люстрації Канівського замку згадані і жителі цього села як “*Тулибцы*”⁶⁰. Виходячи з цього, можна вважати первісною формою топоніма термін **Туліб*. Дж. Коков відзначив на Північному Кавказу існування подібного топоніма *ТхьальэІупІ(э)* [Тхатлаупа], що означає “місце, де відбувається молитва”⁶¹.

Неподалік від Канева зафіксовано також “селище Дердева, пусто, землянское”⁶². Якщо відкинути слов'янське закінчення, одержуємо приблизну первісну форму **Дерд-*, що нагадує кабардинське слово *Дурдыл* – “надзвичайно гарне, красиве”. Отже, в первісній назві варто бачити термін із семантикою “красиве (місце)”, що цілком узгоджується з природою Середньої Наддніпряни.

У люстрації Черкаського замку згадані “Уходы або станы – по реце *Днепру*”, серед яких фігурують “Уход Томаховка” та “Уход на Тавани”⁶³. З огляду на першу назву, варто згадати припущення Веніаміна Кобичева, що кавказьке походження міг мати “Томако – острів на Дніпрі”. При цьому дослідник так і не пояснив етимології самої назви⁶⁴. Можливо, тут наявний той же топонім. Варто нагадати повідомлення автора кінця ХVІІІ ст. Тунманна, згідно з яким у 1484 р. турки-османи завоювали на Північно-Західному Кавказі черкеські фортеці і міста Тамако, Темрук та Ачук.⁶⁵ Отже, не виключена спорідненість топоніма *Томаховка* у Наддніпряниці з назвою черкеської фортеці *Тамако*. Цікаво, що в кабардинській мові слово

⁵⁶ Коков Дж. Н. Адыгская (черкесская) топонимия. – Нальчик, 1974. – С. 206.

⁵⁷ Архив... – С. 101.

⁵⁸ Коков Дж. Н. Адыгская (черкесская) топонимия. – С. 264–265.

⁵⁹ Архив... – С. 99.

⁶⁰ Там же. – С. 105.

⁶¹ Коков Дж. Н. Адыгская (черкесская)

топонимия. – С. 260.

⁶² Архив... – С. 98.

⁶³ Там же – С. 84.

⁶⁴ Кобычев В. П. В поисках прародины славян. – Москва, 1973. – С. 93.

⁶⁵ Тунманн. Крымское ханство. – Симферополь, 1991. – С. 62.

тэмак означає "горло". Враховуючи, що тут знаходилися небезпечні місця для судноплавства, можна запропонувати семантику терміна *Томаховка* як "Паща". Для порівняння додамо, що тут же в люстрації згадано "уходы на порозехъ", серед яких фігурує "Ненасытець"⁶⁶. Не менший інтерес може мати й назва *Тавань*, яка дуже нагадує назву півострова на Північно-Західному Кавказі *Тамань*. За даними Дж. Кокова, адизьке *тэмэн* означає "болото, плавні"⁶⁷. Враховуючи, що тут маємо справу з узбережжям Дніпра, де утворюються плавні після розливів, є підстави вважати топонімічну назву *Тавань* перекрученою кавказькою назвою *Темен*.

На додаток до сказаного можна відзначити, що в цьому ж районі протікає річка з явно кавказькою назвою – *Псоля*, що є правою притокою Дніпра. Нагадаємо, що в кавказьких мовах корінь *пс-* означає "річка, вода". Можливо, що "Книга Великому Чертежу" початку XVII ст. зберегла одну з перших згадок про неї: "А с правые с Литовские стороны Днепра, ниже города Могилева, пала в Днепр река Береза; с правые же стороны, выше Сулы, пала река Тесмень. А ниже Тесмени, против реки Псла, пала речка Омельник Псельской"⁶⁸.

Але є одна назва в Черкасах, що може вказати на зв'язок з П'ятигір'ям на Північному Кавказі. Ще в 1967 р. О. Стрижак зафіксував один цікавий факт: "Так, у Черкасах на Дніпрі одна з околиць називається Бешту (порівняємо з горою Бештау на Північному Кавказі, біля підніжжя якої розкинулося місто П'ятигорськ, від тюркського "беш" – п'ять і тау – "гора"⁶⁹. На жаль, дослідник не вказав джерело своєї інформації. Але якщо це правда, то варто згадати у люстрації Канівського замку в 1552 р. серед великої кількості імен місцевих жителів різноманітного походження антропонім "Степанец П'ятигорчин"⁷⁰. Створюється враження, що малоросійські черкаси називали п'ятигорських черкасів не інакше як "п'ятигорці". Проте варто звернути увагу на аргументи опонентів, згідно з якими прізвисько "П'ятигорчин" може вказувати на те, що він був родом із села П'ятигори на Київщині. Але це село налічує лише 400-річну історію. Колишня назва села *Триножин*. Уперше під назвою *П'ятигори* воно зафіксоване в документах 1596 р.⁷¹. А "Степанец П'ятигорчин" згаданий у документі в 1552 р. Не було тоді в 1552 р. і села П'ятигорці на лівому березі Дніпра на берегах р. Сліпорід, правої притоки Сули. У легенді про заснування міста Черкаси в люстрації відзначено, що князь Гедимін завоював "...Черкасы П'ятигорское, и приведъши Черкасовъ часть з княгинею ихъ, посадилъ ихъ на Снепородъ, а иныхъ на Днепре, где теперъ Черкасы сидятъ, а Снепородцевъ посадилъ на Днепрежъ у Каневе и сидячи Снепородце на Днепре у Каневе..."⁷². Незважаючи на легендарність повідомлення, доводиться припустити можливість того, що п'ятигорські черкаси знаходилися і на лівому березі Дніпра, звідкіля могли заселяти правобережжя Середньої Наддніпряни.

⁶⁶ Архив... – С. 84.

⁶⁷ Коков Дж. Н. Адыгская (черкесская) топонимия... – С. 263.

⁶⁸ Книга Большому Чертежу. – Москва; Ленинград, 1950. – С. 112.

⁶⁹ Стрижак О. С. Назва веде до глибин // Молодь України. – 27 серпня 1967.

⁷⁰ Архив... – С. 104.

⁷¹ Київська область (Історія міст і сіл УРСР). – Київ, 1971. – С. 676.

⁷² Архив... – С. 103.

Наслідком цього й стала поява після 1552 р. на берегах Сліпорода села П'ятигорці (множина, аналогічна назвам поселень *Черкаси, Яси, Литвяки, Печеніги, Торки* тощо). Звернемо увагу на ще один цікавий момент: назва *Бешту* в Черкасах, що є похідною від тюркського топоніма *Беи-тау* – “П'ять гір”, не могла з'явитися при литовцях, які не були тюркомовними. Тому в ній варто вбачати слід присутності золотоординців як тюркофонів.

Серед чималої кількості імен у люстраціях Черкаського та Канівського замків варто виділити ще один антропонім, що вказує на гідронім Північного Кавказу. Так, серед мешканців Канівського замку згаданий “Федко Басанській”⁷³. У зв'язку з цим варто навести спостереження Дж. Кокова про поширення серед адигів антропоніма *Бахьсэн*, збереженого досі як прізвище *Бахьсэн-хэ* (*Баксановы*). На думку дослідника, ця родова назва похідна річки *Бахьсэн* (*Баксан*) на Північному Кавказі⁷⁴.

Однак цим перелік подібних назв аж ніяк не обмежується, хоча цілком можливо, що не всі запропоновані кавказькі етимології доведені. Здається, люстрації 1552 р. можуть стати важливим джерелом для лінгвістів-кавказознавців і доказом того, що задовго до середини XVI ст. адизькі переселенці вже перебували в Середній Наддніпрянщині.

Тому записана у люстрації 1552 р. легенда про заснування Черкас може відображати намагання литовського автора пояснити, звідкіль з'явилися між Черкасами і Каневом на правому березі та на лівобережжі Дніпра в басейні Сліпорода черкаси кавказького походження. На перший погляд, складається враження, що йдеться про одного автора. Проте привертає увагу те, що літопис вказує на часи правління Гедиміна (1316–1341): “яко князь великий Литовській Гедиминь”. При цьому йому приписано заслуги князя Вітовта з 1426 р.: “завоювавъши надъ моремъ Кафу и весь Перекопъ”⁷⁵. Отже, в першій частині цієї легенди присутня явна “кон'юктура” литовського автора, обумовлена суто ідеологічною потребою не лише довести права литовців на Черкаси та Канів, а й показати їх давність. Що стосується Канева, то це також вигадка, бо місто, я відомо, існувало ще за княжих часів.

Проте подальша частина легенди вже не нагадує творчість литовських авторів: “...и приведъши Черкасовъ часть з княгинею ихъ...”. Складається враження, що тут зафіксовано місцевий фольклорний сюжет, який дуже нагадує кавказькі легенди про князів та княгинь. Тобто, перед нами спотворена легенда місцевих мешканців про своє походження, яка на 1552 р. могла мати не одну сотню років. Це дає підстави вважати повідомлення значно ближчим до істини, ніж ретроспективні “здогадки” російських істориків XVIII – першої половини XIX ст. Для прикладу можна навести “Повість минулих літ”, початкові частини якої пропонують немало мотивів фольклорного забарвлення. Проте більшість дослідників не мають сумнівів щодо наявності в таких повідомленнях якоїсь частини історичної правди.

З іншого боку, згадка про литовських князів дозволяє припускати, що міграції кавказців до Середньої Наддніпрянщини могли відбуватися й за литовської доби, тобто може йтися про багатоетапність цього процесу.

⁷³ Архив... – С. 105.

топонимия... – С. 148–149.

⁷⁴ Коков Дж. Н. Адыгская (черкесская)

⁷⁵ Архив... – С. 103.

Відомо чимало фактів, коли маленька колонія з часом розширюється за рахунок новоприбульців-співплемінників. Дані писемних джерел свідчать, що для таких міграцій у XIII–XVI ст. існувало чимало нагод. Необхідно виходити з того, що Середня Наддніпрянщина була найближчою територією, куди могли переселятися мешканці рівнин Північно-Західного Кавказу через катаклізми, яких зазнав тоді регіон.

Насамперед варто привернути увагу до спостережень Володимира Кудашева: “З половини XV ст. у кабардинців з’явився новий небезпечний ворог – засноване біля того часу Кримське ханство. Кабардинці змушені були платити кримським ханам данину грішми або невільниками. Задовольнити жадобу ханів кабардинці, однак, не могли. Вимоги ханів поступово збільшувались і часто не знали меж. Коли ж кабардинці відмовлялися задовольнити їх, кримські татари робили набіги та спустошували Кабарду...”⁷⁶.

Необхідно відзначити, що вимушена міграція адигів-черкасів з Північного Кавказу до Середньої Наддніпрянщини могла відбутися також наприкінці XIV ст. під час походів Тимура проти Золотої Орди. Як свідчать перські історики Шамі та Йезді, наприкінці 1395 р. військо Тимура залишило Азов на Нижньому Дону й пішло до степів Північного Кавказу, де вже тоді жили черкеси, які, відступаючи, палили усе на своєму шляху, аби позбавити коней супротивника корму. Однак завойовники успішно перейшли степ, дійшли до р. Кубані і “властною рукою ограбили весь улус черкесский, захватили большую добычу”⁷⁷. Про наслідки навали Тимура свідчить також турецький мандрівник XVII ст. Евлія Челебі. Ось як він описав занепад однієї з фортець черкесів: “На берегу Азовского моря была неприступная крепость на песках. Здесь против Салсала сражались несколько тысяч удостоившихся счастья [стать шехидами]. Ныне тут около сорока-пятидесяти священных могил шехидов с надгробными памятниками. Но крепость разрушил Темуруленк...”⁷⁸.

З огляду на це, можна вважати, що не всі черкеси втікали від Тимура з гори Кавказу, бо, за даними перських істориків, Тимур із Прикубання пішов до високогір’їв Кавказу, де напав на місцеві племена⁷⁹. Якась їх частина могла мігрувати до Середньої Наддніпрянщини, що тоді вже входила до Великого князівства Литовського.

Не варто відкидати можливість того, що й за часів золотоординського хана Узбека (Гійас ад-Дін Мухаммед), який правив від 1313 р. до 1341 р., могло відбутися переселення черкесів, як і аланів-асів, з Північного Кавказу до Північного Причорномор’я. Підставою для такого міркування є свідчення арабського автора ал-Омарі, який назвав хана Узбека султаном Хорезму, оскільки той був родом з Ургенча. Арабський інформатор повідомляє про характер відносин хана зі своїми васалами наступне: “У султана этого государства (Хорезм – В. Т.) рати Черкесов, Руси* и Асов. Это жители городов

⁷⁶ Кудашев В. Н. Исторические сведения о кабардинском народе. – Нальчик, 1991. – С. 37–38.

⁷⁷ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов... – Т. 2. – С. 180–181.

⁷⁸ Эвлия Челеби. Описание Северного

Кавказа (Извлечения из “Сейяхат-наме”). – Москва, 2011. – С. 9.

⁷⁹ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов... – Т. 2. – С. 122, 181–182.

* Тут і далі в російському перекладі у цьому виданні: “Русских”.

благоустроенных, людных, да гор лесистых, плодовыхых. У них произрастает посеянный хлеб, струится вымя (т. е. водится скот – В. Т.), текут реки и добываются плоды. Они (Черкесы, Русь и Асы – В. Т.) не в силах сопротивляться султану этих стран и поэтому обходятся с ним, как подданные его, хотя у них и есть (свои – В. Т.) цари”⁸⁰.

Міграція адигів до Середньої Наддніпрянщини могла відбутися і в останніх десятиліттях XIII ст., наприклад, за Ногая. Відомо, що в 70-х роках XIII ст. він відокремився від Золотої Орди і правив у Північному Причорномор’ї аж до 1300 р. У період розквіту улус Ногая охоплював величезні території від Яїка до Дунаю⁸¹. Природно, що в експансіоністських намірах він повинен був спертися на значні збройні сили. У 1262–1263 р., за часів правління хана Берке, Ногай брав активну участь у бойових діях на Кавказі⁸². Отже, він міг тоді включити до свого війська й представників інших народів Північного Кавказу і черкесів (черкасів), використовувати їх бойовий потенціал у Північному Причорномор’ї.

Окрім того, найраніша міграція адигів-черкасів (черкесів) з Північного Кавказу до Середньої Наддніпрянщини могла статися в першій половині XIII ст. на тлі походів монголів. Варто звернути увагу на наступне повідомлення Рашид ад-Діна: “в нокай-ил, год собаки, соответствующий 635 г. х. (август 1237 г. – август 1238 г.), осенью Менгу-каан и выступили против черкесов (ч-р-к-с – О. Б.) и зимою убили тамошнего государя по имени Тукара...”⁸³. Уже тоді черкеси могли спробувати втекти до Середньої Наддніпрянщини. Проте опис подорожі Д. дель Плано Карпіні, який на початку 1246 р. побував у Середній Наддніпрянщині, не згадує знаходження біля Києва та Канева “Чіркасів”⁸⁴. Отже, поселення Черкаси могло виникнути на правому березі Дніпра лише після лютого 1246 р.

Проте є одне повідомлення, яке дає змогу докладніше окреслити часові межі появи адигів у Північному Причорномор’ї. Йдеться про фрагмент твору Георгія Пахимера (1242 – біля 1310) “Історія про Михайла та Андроніка Палеологів”. Візантійський автор, розповідаючи про діяння хана-заколотника Ногая, відзначив: “Ногай из Тохарцев (монголо-татар – О. Б.) был человек могущественный, опытный в управлении и искусный в делах воинских. Посланный от берегов Каспийского моря начальникам своего народа, носившим названия ханов, с многочисленными войсками из туземных Тохарцев, которые назывались Монголами, он напал на племена, обитавшие к северу от Эвскинского Понта (Чорного моря – О. Б.), издавна подчиненные Римлянам (византийцам – О. Б.), но по взятии города (Константинополя – О. Б.) Латинянами и по причине крайнего расстройтва Римских дел, отложившиеся от своих владык и управлявшиеся самостоятельно. При первом своем появлении Ногай взял те племена и поработил.

⁸⁰ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов... – Т. 1. – С. 210, 231.

⁸¹ Кулаковский Ю. А. Аланы по сведениям классических и византийских писателей. – Киев, 1899. – С. 66.

⁸² Егоров В. А. Историческая география

Золотой Орды в XIII–XIV в. – Москва, 1985. – С. 33.

⁸³ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов... – Т. 2. – С. 37.

⁸⁴ Джiovанни дель Плано Карпини. История Монгалов. – С. 67–68.

Видя же, что завоеванные земли хороши, а жители легко могут быть управляемы, он отложился от пославших его ханов и покоренные народы подчинил собственному своему владычеству. С течением времени соседние обитавшие в тех странах племена, каковы Аланы, Зикхи, Готы, Руссы и многие другие, изучив их язык и вместе с языком, по обычаю, приняв их нравы и одежду, сделались их союзниками на войне. От этого Тохарское племя скоро до чрезвычайности распространилось, сделалось могущественным и, по своей воле, неодолимым, так что, когда напали на него, как на племя возмутившееся, верховные его повелители, оно не только не поддалось им, но и еще множество их положило на месте”⁸⁵. Г. Пахимер був сучасником описаних подій, тому є підстави вважати його повідомлення достовірним. Варто нагадати, що візантійці називали адигів зіхами. Проте незрозуміло, де проживали тоді ці зіхи – в Криму, у сусідстві з готами, чи у Середній Наддніпрянщині, на південних кордонах руських земель? На тлі наведених даних є підстави не відкидати того, що йдеться про населення Середньої Наддніпрянщини. Отже, заснування поселення Черкаси можна датувати в межах 50–60 років XIII ст., тобто між 1246 і 1270 рр.

Це був період правління перших золотоординських ханів Бату (1227–1255), Сартака (1255–1256), Берке (1257–1267) та Менгу-Тимура (1266–1282). Аналіз даних писемних і археологічних джерел дає підстави вважати, що вже перші хани Золотої Орди почали проводити реформи, серед яких важливе місце посідала політика переселення народів. Її добре видно на прикладі степової частини Північного Кавказу і Причорномор’я. Однак така політика монголів мала свої особливості. Насамперед, відзначимо зв’язок переселень з улусною системою в Монгольській імперії, основи якої заклав Чингіс-хан. Як встановили дослідники, уже в середині XIII ст. на завойованих і підпорядкованих монголам територіях Азії і Східної Європи утворилися чотири держави-улуси – Джучі, Чагатай, Хулагу та Великого хана монголів (імперія Юань), серед яких позиції лідера належали останньому⁸⁶. У безпосередньому зв’язку з улусною системою Монгольської імперії знаходилася військово-адміністративна організація, відповідно до якої принцип формування території і комплектування збройних сил були взаємопов’язаними. При цьому монгольське військо поділялося на три групи – центру, правої і лівої руки. За часів Чингіс-хана при формуванні флангів монгольського війська зазначився відступ від традицій кочівників – військові підрозділи вже не комплектувалися за етнічною ознакою й одне плем’я могло бути розділене між правим та лівим крилом. Такий поділ привів до виникнення нової військово-адміністративної системи Монгольської імперії, дуже відмінної від організації попередників⁸⁷. У безпосередньому зв’язку з військовою улусною системою знаходився також

⁸⁵ *Георгий Пахимер. История о Михаиле и Андронике Палеологах // Византийские историки, переведенные при Санкт-Петербургской Духовной Академии. – Санкт-Петербург, 1862. – Т. 1. – С. 317.*

⁸⁶ *Владимирицов Б. Я. Общественный*

строй монголов. – Ленинград, 1934. – С. 98–99; Федоров-Давыдов Г. А. Общественный строй Золотой Орды. – Москва, 1973. – С. 43–67; Вернадский Г. В. Монголы и Русь. – Тверь; Москва, 1997. – С. 128.

⁸⁷ *Вернадский Г. В. Монголы и Русь. – С. 19, 128.*

уведений за Чингіс-хана поділ армії на десятки, сотні, тисячі, тумани. При новій системі “ноян-тисячник” виявлявся належним зовсім до іншого розряду, ніж “люди” його “тисячі”. У міру того, як монголи підкоряли нові території й до армії стали включати представників підкорених народів, спосіб організації бойових підрозділів відповідно до територіальних і десяткових принципів поширювався і на ці нові одиниці у складі збройних сил монголів. Улусна система в Золотій Орді після Бату підпала під подальшу трансформацію. Власне Улус Джучі теж поділявся на улуси – східне і праве західне крило. При цьому сам поділ було багатоступеневим. У результаті монголи порушили характерну для кочівників традицію створення адміністративної системи за етнічним принципом – узяв гору територіальний принцип, при якому етнічні групи виявлялися спеціально розділеними по територіях улусів. Завдяки цьому задля послаблення позицій підкорених народів монголи могли переселяти їх частину в інші віддалені від центру держави-улуси⁸⁸. Водночас переселені зі своїх терпенів частини етнічних груп ставали опорою монголів на інших завойованих територіях. Це забезпечувало можливість утримувати владу на нових землях тривалий час. Відзначимо, що такий принцип організації переміг уже при перших ханах Золотої Орди.

Інша ж причина, що стимулювала переселення в Золотій Орді, мала економічний характер. У другій половині XIII ст. спостерігається економічне відродження улуса Джучі. Варто відзначити прагматизм західних Чингізидів, які прагнули відновити функціонування торгових шляхів. При перших Джучидах уже створено сприятливі умови для зовнішньої торгівлі⁸⁹. При цьому в монгольському суспільстві зберігалася природна риса багатьох створених кочівниками держав, відповідно до якої заняття торгівлею не вважалось престижним для кочівників, але дуже прибутковим. Тому монголи самі до торгівлі не вдавалися, проте заохочували до неї своїх підданих. Не вважалися престижними в середовищі монголів, як і серед інших кочівників, і заняття ремеслами. Водночас уздовж торгових шляхів виникали ремісничі центри, що незабаром привело до появи нових міст як ремісничо-торгових осередків. Основою їх населення, як правило, були не монголо-татари. Отже, переселення частин осілих народів з Північного Кавказу до Північного Причорномор'я підлягало прагматичним міркуванням вже перших правителів Золотої Орди. Повідомлення Д. дель Плано Карпіні про аланського намісника монголів у Каневі⁹⁰ дає підстави вважати, що територія, де виникло поселення Черкаси, була володінням власне улусу Джучі, а не частиною “буферної зони”, як вважав Вадим Єгоров⁹¹. Якщо це так, то необхідні дані, що засвідчували б золотоординський період історії Черкас.

З огляду на це, останнє слово залишається за археологами. Так, дослідження Дмитра Куштана 2002 р. в історичній частині м. Черкаси дали досить

⁸⁸ Владимирцов Б. Я. Общественный строй... – С. 103–104; Федоров-Давыдов Г. А. Общественный строй... – С. 49–51.

⁸⁹ Калан Э. Торгово-экономические связи Улуса Джучи (Золотой Орды) со странами Востока (вторая половина XIII–

XIV вв.). – Автореф. дис. ... канд. ист. н. – Казань, 2011.

⁹⁰ Джиованни дель Плано Карпини. История Монгалов. – С. 67–68.

⁹¹ Егоров В. Л. Историческая география... – С. 37.

цікаві дані про функціонування посаду Черкаського замку. У 2004 р. він з цього приводу висловився так: “Перший горизонт (XIV–XV ст.) відповідає періоду ранньої історії міста, коли воно було у складі Великого князівства Литовського. Археологічні дослідження комплексів цього періоду у Черкасах практично не проводились, тому матеріали, виявлені під час розкопок по вул. Смілянській 2, є унікальними для вивчення історії міста та матеріальної культури його населення за литовської доби. Показовою є кераміка цього періоду – світлоглиняні горщики, потовщені краї та вінець яких нагадують давньоруську традицію. Орнаментовані вони жолобчатими або хвилястими лініями на плічках, іноді – вдавленнями по краю вінця та по валику під ним. Внутрішня поверхня горщиків інколи буває вкрита зеленою поливою. Характерними для цього часу також є напівсферичні покриття з петлеподібною ручкою зверху, сковорідки-латки на ніжках, прямостінні келихи. Знайдено також два біконічних керамічних пряслиця та невеличкий тигель для виготовлення поливи. Інші знахідки – вироби з заліза: ножі, окуття лопат, швачки, серпи, підкови для чобіт, вістря стріл, пряжка; свинцю: риболовна блешня; міді: орнаментована викладка, черпак-цідилка; каменя: точильні бруски, шиферне пряслице. З рогу оленя виготовлені руків’я до ножів, застібка з грибоподібними закінченнями, а з трубчастої кістки – свисток. У заповненні багатьох ям, а також котлованах споруди та житла виявлені кістки тварин, а також велика кількість луски та кісток риб”⁹². На основі аналізу цих знахідок Д. Куштан зробив висновок про характер діяльності мешканців Черкаського посаду: “Виявлені під час розкопок знаряддя праці свідчать про добре розвинені галузі ремісництва: гончарство, різьблення по кістці та рогу, ковальство та бронзоліварне виробництво, прядіння та швацтво. Доказом заняття хліборобством та городництвом є виявлені тут знаряддя праці: серпи та окуття для лопат. Велика кількість кісток тварин свідчить про значну роль тваринництва та мисливства. Останнє також підтверджується виявленими обрізками та заготовками з рогу оленя. Чималу роль відіграло рибальство – знайдені кістки та луска риб, гачок-блешня, грузила для риболовних сіток”⁹³. Щодо часу припинення існування найстарішого шару Черкаського поселення та замку Д. Куштан висловився на користь його зв’язку з нападом кримських татар на чолі з ханом Менглі-Гіреєм у 1483 р.⁹⁴ Проте дослідник так і не визначив, коли виникли Черкаський замок та посад – у першій чи другій половині XIV ст.

Варто нагадати, що у 1925 р. біля села Василиці, яке тепер належить до околиці Черкас, знайдено скарб 59 золотоординських монет, одну західноєвропейську монету та 57 жіночих срібних прикрас. Речова частина скарбу датується у межах XI–XIV ст. і знаходить аналоги в Поволжі, на Русі та інших територіях Східної Європи. Що стосується монет, то найранішою з

⁹² Куштан Д. Нові дослідження посаду Черкаського замку // Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні. – Київ, 2004. – Вип. 13. – С. 19–20.

⁹³ Його ж. Рання історія міста Черкаси на основі археологічних джерел // Північне Причорномор’я і Крим у добу

середньовіччя (XIV–XVI ст.). Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам’ятки в с. Торговиці. – Кіровоград, 2006. – С. 77.

⁹⁴ Куштан Д. Нові дослідження... – С. 20.

них є монета хана Джанібека (747 р. г.), а найпізнішими – монети часів Гійас ад-Діна Мухаммада, викарбувані в Орді в 777 р. г. На підставі цього дослідники скарбу З. А. Зразок, Л. Строева та К. К. Хромов датували його “між 1376 та 1380 рр.”. Вони зробили висновок, що “скарб, являючись скарбом швидкого накопичення, був захований людиною, яка прибула із Волзько-Донського регіону та мала при собі набір дорогоцінних прикрас”⁹⁵. Проте в нас немає сумнівів, що після Синьоводської битви 1362 р. Черкаси увійшли до Литовського князівства, тому монетні знахідки, датовані кінцем XIV ст., можуть свідчити лише про зв’язки з Золотою Ордою, а не вказувати на продовження тут золотоординського періоду аж до кінця XIV ст. Тому значний інтерес можуть викликати раніші знахідки.

Іх зробили Сергій Рець у 1996 р. та Дмитро Куштан у 1999 р., які дослідили пам’ятки долитовського періоду на місці колишнього с. Василиця – околиці сучасних Черкас⁹⁶. За даними Д. Куштана, 1996 р. “...на піщаному підвищенні у заплаві Дніпра під час розвідок виявлено могильник та поселення XIII–XIV ст. У культурному шарі виявлено фрагменти кружально-го посуду та досліджено одне поховання (п. № 1). Тут же знайдено значну кількість залізних шлаків, що може свідчити про існування на поселенні залізобудівного центру. У 1999 році автор на цій пам’ятці дослідив ще два поховання цього ж часу (п. № 2 та 3). Небіжчики лежали випростані на спині, головою на захід, руки складені на животі. Поховання № 1 супроводжувалося бронзовою дротяною сережкою зі скляною намистиною”⁹⁷.

Чималий інтерес здатна викликати остання знахідка. Така ж дротяна сережка з двоскладовим рухомим стержнем, на кінці якого вміщена намистина, знайдена серед інвентарю великого християнського кладовища золотоординського періоду у Нижній Наддніпрянщині Мамай-Сурка, датованого другою половиною XIII – початком XV ст.⁹⁸ За словами дослідника цього комплексу Михайла Єльнікова, такі сережки, що за формою пригадують знак запитання, трапляються “у шарах XIV ст. Волзької Булгарії (тип VI, варіант А)”. Окрім того, він зазначив: “Тип VI мав широке розповсюдження у шарах Кучугурського городища” золотоординської культури у степовій Наддніпрянщині⁹⁹. Як вдалося встановити, на Кучугурському городищі є подібні, але не зовсім аналогічні до черкаських сережки¹⁰⁰.

⁹⁵ Зразок З. А., Строева Л., Хромов К. К. Монетно-вещевой клад третьей четверти XIV в. Из с. Василица Черкасского района Черкасской области (монетная часть) // Восточная нумизматика в Украине. – Киев, 2007. – Часть 2: Монеты Джучидов и сопредельных государств в XIII–XV вв. – С. 118–129.

⁹⁶ Рець С. К. Звіт про археологічні розвідки і спостереження в районі м. Черкаси 1996 р. // Науковий Архів Інституту археології НАН України. – 1996. – С. 24–44; Куштан Д. П. Звіт про археологічні розвідки у Черкаській області за 1999 р. //

Науковий Архів Інституту археології НАН України. – 2000. – С. 9, 35–38.

⁹⁷ Куштан Д. Рання історія... – С. 75–77.

⁹⁸ Єльніков М. В. Средневековый могильник Мамай-Сурка в Нижнем Поднепровье // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2000. – Ч. 1–2 (7–8). – С. 44. Рис. 4, 7.

⁹⁹ Там само. – С. 48.

¹⁰⁰ Довженок В. Л. Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя // Археологічні пам’ятки УРСР. – Київ, 1961. – Т. 10. – С. 175–193.

Отже, є підстави підстави вважати, що на околиці сучасного м. Черкаси уже в другій половині XIII – на початку XIV ст. існувало неукріплене поселення з християнським населенням. Варто зазначити, що монголи дотримувалися правила, згідно з яким підлегле осіле населення не могло будувати фортечні мури. Ким були ці жителі – місцевими слов'янами чи вихідцями з Північного Кавказу, – поки встановити не вдається. Проте варто нагадати, що адиги, яких візантійці називали зіхами, традиційно вважалися християнами. Відомо, що в Східному Причорномор'ї діяла Зіхська єпархія Константинопольського патріархату. На думку Олександра Гадла, перший християнський єпископ зіхів з'явився уже в середині VI ст. Зіхська єпархія, як самостійна архієпископія Константинопольського патріархату, продовжувала існувати й у XIV ст.¹⁰¹ Черкесів або зіхів у XV ст. називали грецькими християнами італійські автори Й Барбаро та невідомий тосканець¹⁰². Результати археологічних розкопок на Північно-Західному Кавказі, тобто у місцях проживання зіхів, свідчать, що частина місцевого населення дотримувалася як язичницьких вірувань, так і християнських вірувань. Про останні можуть свідчити ґрунтові могильники біля колишнього радгоспу "Південні культури" та християнського храму Лоо. У першому випадку небіжчиків ховали у простих ґрунтових ямах, переважала північно-західна орієнтація. Що стосується некрополя храму в Лоо, то там небіжчики поховані за християнським звичаєм у могильних ямах, обкладених вздовж периметра кам'яними плитами. За рідкісним інвентарем ці кладовища датовано X–XII ст.¹⁰³

На жаль, археологічні дослідження пам'яток золотоординського часу в Черкасах поки були винятково епізодичними. Тільки повномасштабні пошуки християнського кладовища та пов'язаного з ним поселення на місці колишнього с. Василиця допоможуть остаточно з'ясувати походження місцевого населення та час функціонування пам'ятки. Не дивлячись на це, є підстави стверджувати, що на місці міста Черкаси до 1362 р. вже існувало золотоординське поселення з християнським населенням.

Підсумовуючи, зазначимо чимало випадків, коли назва невеликого поселення переходить на нову фортецю або місто, що виникає поруч. Так могло бути і з назвою **Черкаси**, яка наприкінці XIII ст. могла лише позначати золотоординське поселення, прикордонне з Руссю. У другій половині XIV ст. тут виник литовський центр міського типу і назва старого поселення перейшла на велике нове поселення, що складалося із замку і посаду.

Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України

¹⁰¹ Гадло А. В. Византийские свидетельства о Зихской епархии как источник по истории Северо-Восточного Причерноморья // Из истории Византии и византиноведения. – Ленинград, 1991. – С. 93–106.

¹⁰² Барбаро И. Путешествие в Тану // Барбаро и Контарини... – С. 157; Поркшеян Х. А. К вопросу о пребывании адыгов в Крыму и об их взаимоотношениях

с народами Крыма в эпоху средневековья // Ученые записки Кабардино-Балкарского НИИ. – Нальчик, 1957. – Т. 13. – С. 361–362.

¹⁰³ Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху Средневековья (Археология СССР. Свод археологических источников). – Москва, 2003. – С. 215.